

Bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature u Osmanskom Carstvu 18. i 19. stoljeća

Kotel Dadon

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

kdadon@gmail.com

Sažetak

U članku autor analizira i istražuje bogatstvo rabinske literature objavljene u Osmanskom Carstvu uglavnom tijekom 18. i 19. stoljeća. Prvi dio članka sastoji se od uvoda i općega pregleda metode proučavanja Tore u Osmanskom Carstvu, koja je poslije primijenjena u knjigama raznih autora. Nakon toga slijedi pregled razvoja židovskog izdavaštva u tom razdoblju. Središnji dio članka predstavlja analiza raznovrsne rabinske literature objavljene diljem Carstva, od tumačenja Biblije, preko knjiga tumačenja klasičnih rabinskih tekstova iz talmudskih vremena i knjiga o židovskom zakonu te responsi. Konačno, obrađuje se mistična literatura i knjige polemika protiv kršćanskog misionarenja. Posljednji dio članka daje pregled nekoliko specifičnih radova koje su objavili rabini iz cijeloga Carstva, te tako dali trajan doprinos polju rabinske literature i proučavanja Tore.

Cljučne riječi: Rabin, rabinska literatura, Osmansko Carstvo, knjiga, izdavaštvo.

Uvod*

Nakon što su Židovi izgnani iz Španjolske godine 1492., a poslije i iz Portugala, mnogi su pristigli na područja pod osmanskom vlašću ili na područja koja su ubrzo potom osvojili Osmanlije. Među prognanim Židovima bili su i stručnjaci u relativno novoj vještini tiskanja knjiga (prošlo je manje od 50 godina otkako je Gutenberg otisnuo prvu knjigu). Smjestivši se u Carigradu, utemeljili su prvu tamošnju tiskarsku kuću. Ben Naeh (2001: 75) tvrdi da su tako upravo Židovi bili utemeljitelji tiskarstva u cijelome Carstvu.

Djela rabinske literature rabina iz Osmanskog Carstva mnogobrojna su i raznovrsna. Radovi su to koji svjedoče o visokom stupnju učenja Tore u institucijama

* Ovaj članak posvećen je s ljubavlju i poštovanjem profesoru Ekremu Čauševiću, čovjeku knjige i djela, povodom njegovog 70. rođendana. Pišući ovaj članak, moje poštovanje osobite spone koja povezuje turkologiju i judaistiku postalo je još dublje.

specijaliziranim za njezino proučavanje – ješivama¹ – na teritoriju Osmanskog Carstva, višestoljetnog središta svjetskog judaizma. Osmanski Židovi bili su uglavnom koncentrirani u Carigradu, Izmiru i Edirnu (u hrvatskome poznatom i pod nazivom Drinopolje ili Jedrene), pa je stoga potpuno očekivano da i velik broj pisaca rabinske literature potječe iz tih mjesta. Ali, i ostali rabini širom Carstva stvarali su brojna djela te literature.

Rabini su svoja djela uglavnom objavljivali u dvjema vodećim židovskim nakladničkim kućama u zajednicama iz Osmanskog Carstva – u Carigradu i Izmiru. Postojali su i drugi židovski nakladnici u mnogim gradovima Carstva i izvan njega, na primjer u Solunu, Veneciji, Livornu, Sarajevu, Beogradu² te čak u Safedu i Jeruzalemu. Na žalost, mnoga djela nisu dočekala objavljivanje, nego su uništena u čestim požarima koji su harali osmanskim gradovima.³

Rabinska literatura je raznovrsna i uključuje sve grane literature vezane uz Toru. Pregledi te značajne literature i rezultati njezina istraživanja uglavnom su na hebrejskom i engleskom jeziku. Svrha je ovoga članka na hrvatskom jeziku izložiti i opisati raznovrsne aspekte te prikazati bogatstvo i raznovrsnost rabinske literature nastale u Osmanskom Carstvu od 18. do početka 20. stoljeća, koje svjedoči o dinamičnosti židovskog duhovnog života u Carstvu. Ovaj rad temelji se na istraživanjima autora kao što su Abraham Ya'ari, Leah Makovetsky-Bornstein, Yaron Ben Naeh te drugih.

1. Metode proučavanja i izdavačke institucije

1.1. Sefardska⁴ metoda izučavanja Tore

Prije no što se usredotočimo na samu rabinsku literaturu, moramo naglasiti da je na sve vrste rabinske literature u Osmanskom Carstvu utjecala uglavnom sefardska metoda proučavanja Tore, uvedena u ješive širom Carstva. Sefardska metoda razlikovala se od one koja je bila prihvaćena u aškenaskim⁵ ješivama. Židovi iz

¹ Ješiva – ustanova za proučavanje Tore, odnosno za vjersko obrazovanje učenika nakon završenog osnovnog školovanja; niža ješiva (ješiva ketana) je srednja škola, viša ješiva (ješiva gevoha) škola je za više uzraste. Tijekom povijesti ješive su djelovale u svim područjima gdje je bilo židovskog stanovništva jer proučavanje Tore nije izborno, već je osnovna obveza iz Tore; do danas se u j. školuju rabini i dajani (vjerski suci).

² Više o izdavaštvu u Beogradu u 19. stoljeću vidi: Lebl (1992: 117-132).

³ Vidi Makovetsky-Bornstein (2011: 128).

⁴ Sefardi – ogranak Židova potomaka prognanika iz Španjolske i Portugala potkraj 15. stoljeća, sjevernoafrički Židovi, Židovi s Arapskog poluotoka, te od Mediterana do Gruzije i Buhare; imaju drukčiji molitvenik, običaje i melodije od drugog velikog ogranka, Aškenaza.

⁵ Aškenazi – u početku naziv za Židove Njemačke i sjeverne Francuske, od 16. stoljeća odnosi se na Židove istočne Europe i Rusije, koji imaju jednak molitvenik i običaje. U 19. i 20. stoljeću raširili su se Aškenazi na sve strane svijeta i održali svoje običaje. Većina Aškenaza govorila je jidiš. Biblijska riječ Aškenaz אשכנז primijenjena je kao ime za Njemačku, jer se piše istim, samo drukčije poredanim slovima kao i riječ Sachsen אשכנז (hebrejsko pismovno znakovlje obuhvaća samo suglasnike).

Španjolske kao i Židovi islamskih zemalja pri proučavanju Talmuda naglašavali su dubinsko razumijevanje jednostavnosti teksta. Raspravljalo se o svim sastavnicama talmudskog problema, udaljavajući se od pilpulske⁶ kazuistike koja nema veze s halahičkom⁷ odlukom. Cilj je bio učiti, a svrha je bila osposobiti učenika da analizira, promisli i dubinski shvati Talmud kako bi mogao praktično shvatiti halahu.

Aškenaska metoda proučavanja podržavala je analitičko učenje, nastojala shvatiti temeljne principe u srži talmudskih rasprava te zagovarala imanentni proces promišljanja halahe. Glavni cilj aškenaskog izučavanja nije pojednostavljenje problema, nego razjašnjavanje biti halahičkih koncepcija te njihovih međusobnih odnosa. Ovakav oblik proučavanja zahtijeva apstraktno promišljanje te je dominantan u aškenaskim ješivama sve do današnjeg dana.

1.2. Izdavaštvo

Prva židovska izdavačka kuća nastala je u Carigradu već 1493., samo godinu dana poslije izгона iz Španjolske. Njezin osnivač David Ibn Nahmias odmah je počeo izdavati temeljne tekstove judaizma koji su nedostajali nakon izгона. Sami Osmanlije izbjegavali su takvu vrstu rada jer su islamski vođe tiskarski stroj držali izumom bezbožnika te stoga tiskanje muslimanskih svetih tekstova nije bilo dopušteno. Osmansko tiskarstvo u Carigradu počelo se u punoj mjeri razvijati tek koncem 18. stoljeća, za vladavine Abdulhamida I, zahvaljujući pomoći židovskih i kršćanskih majstora obrtnika.

Prvo tiskano djelo bilo je *Arba'a Turim*, glavni kodeks židovskog zakona toga vremena. Nakon njega uslijedili su *Tora*, *Haftarot* i *Pet svitaka* (1506.), Majmonidova *Mišne Tora* (1509.) te *Midraš Raba* (1512.). Ben Nach (2001: 79) navodi da je tijekom prvih 30 godina rada prve tiskare tiskano otprilike 100 knjiga.

Židovske tiskare neprekidno su djelovale u Carigradu⁸ i Solunu⁹, gdje je tiskana većina djela rabina s područja pod osmanskom vlašću. Rabinsku literaturu koju su pisali Židovi Osmanskoga Carstva tiskale su i tiskare u Italiji, osobito u Livornu i Veneciji. Posao se obavljao zahvaljujući dobroj povezanosti Židova iz Osmanskoga Carstva sa Židovima iz Italije. Drugi značajan izdavački centar bio je smješten u

⁶ Pilpul – metoda proučavanja Talmuda intenzivnom tekstualnom analizom kako bi se objasnile konceptualne razlike između različitih halahičkih presuda ili pomirile očite kontradikcije iznikle iz različitih čitanja različitih tekstova.

⁷ Halaha – 1. pravni dio židovske vjerske književnosti; naziv dolazi od glagola „halah“ (ići), jer „idemo“, to jest slijedimo židovsko pravo. 2. pojedina odredba iz sustava halahe.

⁸ Za više informacija o rabinskoj literaturi u Carigradu u 18. i 19. stoljeću vidi: Makovetsky-Bornstein (1998: 14-22), i Ben Nach (2001: 74-85).

⁹ Prva tiskara utemeljena je u Solunu godine 1512., vidi Ben Nach (2001: 86). Prema Ya'ariju, u Solunu je tiskano više od tri tisuće naslova, što opravdava glas koji je Solun imao kao „Jeruzalem Balkana“. Vidi Ben Nach (2001: 91).

Izmiru i postojao je od sredine 17. stoljeća.¹⁰ Prvo carigradsko izdanje Talmuda objavljeno je godine 1583. no, kako piše Ben Naeh služeći se informacijama dobivenim od samoga izdavača, ovo je djelo bilo tiskano u obliku tjednih knjižica, radi lakšeg financiranja. Ne smijemo zaboraviti da su knjige tijekom prvih stoljeća nakon izuma tiskanja bile vrlo skupe i da si je samo mali broj ljudi mogao priuštiti kupovinu knjiga. Upravo zato su se i tiskale u malim nakladama. Ovakve financijske metode koristile su se za objavu djela od početka 16. sve do 19. stoljeća, osobito kao sredstvo financiranja velikih i posebno zahtjevnih djela.¹¹

Rabini koji su željeli objaviti svoje knjige, morali su doći u tiskarska središta Carstva te su svojim dolaskom omogućili i razmjenu duhovnih ideja i osnažili veze između Židova i židovskih zajednica širom Carstva. Rabinska literatura, kojoj su glavna ciljana publika bili znalci judaizma, napisana je uglavnom na hebrejskom jeziku, a tek mali broj knjiga iz ovoga područja napisan je govornim jezikom ladinom. Za razliku od toga, svjetovna je literatura gotovo u potpunosti pisana ladinom.

Od 18. stoljeća primjećuje se sve većiporast broja knjiga tiskanih na ladinu, koji se nastavio te se i dodatno povećao u 19. stoljeću. Svrha je bila približiti izvore judaizma čitateljstvu čiji je prvi jezik bio ladino i kojima je, zbog nedovoljnog poznavanja hebrejskog jezika, literatura pisana hebrejskim bila nerazumljiva i nepriступaćna.

Biblije i desetci molitvenika, oblikovani u skladu s raznovrsnim običajima, tiskani su u židovskim izdavačkim kućama širom Osmanskog Carstva. Ali, u 20. stoljeću, zbog sve slabijeg poznavanja hebrejskog jezika, molitvenici i Biblije tiskani su s prijevodom na turski jezik. U 20. stoljeću napisano je tek nekoliko radova vezanih uz Toru. Godine 1940. rabin Ja'akov Ergoti, jedan od istanbulskih rabina s kraja 19. i početka 20. stoljeća, tiskao je posljednju knjigu responsa¹² u Turskoj – *Jereh Ja'akov*.

2. Raznovrsna rabinska literatura

2.1. Tumačenja Biblije – knjige propovijedi „Derašot“

Jedan od najznačajnijih zadataka rabina u svim središtima židovstva širom Osmanskog Carstva bila je tjedna propovijed, *deraša*, koju bi rabin govorio na šabat u sinagogi. Mnogi su iščekivali šabat upravo kako bi čuli rabinovu propovijed, a tijekom tjedna raspravljalo se o idejama iznesenim u njoj. Postojale su i osobite propovijedi u povodu posebnih događaja kao što je vjenčanje ili bar micva te dru-

¹⁰ vidi Ben Naeh (2001: 93). Prva tiskara utemeljena je u Izmiru godine 1657.

¹¹ Ben Naeh (2001: 78).

¹² Responsa – odgovori, u hebr. izvorniku: pitanja i odgovori - šeclot utešuvot, kratica: šut; književnost razmjene pitanja i odgovora, prije svega o halahi, između rabina i sudova u cijeloj dijaspori, od doba gaona do danas – vidi dalje.

ge proslave ili zbivanja. Zahvaljujući važnosti propovijedi i njihovoj popularnosti među članovima zajednice, bilo je prirodno da će rabini prikupiti svoje propovijedi i tiskati ih u obliku knjige. Važno je istaknuti da su propovijedi iznošene govornim jezikom, ladinom, ali kada su bile zapisivane radi tiskanja, prevedene su na hebrejski.

Književna struktura propovijedi slijedila je ustroj klasične sefardske propovijedi. Propovjednik započinje citatom iz stiha dijela Tore koji se čita toga tjedna. Nakon toga slijedi antologija komentara o osobitoj temi ovoj tjednog odjeljka Tore, navođenje tumačenja raznih mudraca iz Midraša.¹³ Na kraju dolaze raznovrsne i izvorne ideje koje je propovjednik razvio i povezao s temom propovijedi. Svaha propovijedi je bila prenijeti poruku (jednu ili njih više) vezanu uz moral ili halahu pomoću zanimljivih i neobičnih ideja. Propovijedi su katkad služile (a služe i danas) kao sredstvo kojim su se prenosile poruke od tematske važnosti. Dok su se aškenaski i sefardski rabini bavili sustavnim tumačenjem Biblije temeljem poretka stihova,¹⁴ rabini iz Turske tumačili su Bibliju u okviru propovijedi.

No, rabinska literatura poznaje i biblijske komentare, među kojima ističemo komentare trojice rabina iz Sarajeva: *Maskil LeDavid* rabina Davida Parda, komentar na Rašijev¹⁵ komentar Petoknjižja (Venecija, 5551.)¹⁶ [1790./1.]; *Beer baSade* rabina Menahema Danona, komentar komentara Rašija i Mizrahija na Petoknjižje (Jeruzalem, 5606.) [1845./6.] te *Kehilat Ja'akov* rabina Ja'akova Parda, komentar biblijskih knjiga ranih proroka (Venecija, 5545.) 1884./5.]. Postoji otprilike 36 knjiga propovijedi koje potječu iz raznih zajednica širom Osmanskog Carstva, većinom iz Soluna i Carigrada¹⁷. Osobito je u ovome kontekstu vrijedno spomenuti zbirku pisanu ladinom *Jalkut Me'am Lo'ez*, koju je prikupio rabin Ja'akov Kuli, jedan od carigradskih rabina (1689. – 1732.), koji je i autor prvog od devet dijelova

¹³ Midraš – tumačenje; komentari Tore; dvije su vrste m.: hagadički (pripovjedački) i halahički (propisujući); prikupljeni u zbirkama. Vidi još o Midrašu u Dadon (2009: 503-505).

¹⁴ Na primjer: Raši (1040. – 1105.), Nahmanid (1194. – 1270.), Abarbanel (1437. – 1509.), Ibn Ezra (1089. – 1164.) i dr. Vidi još u Dadon (2009: 537).

¹⁵ Šelomo Jichaki, rabi, skraćeno: Raši (Troyes, južna Francuska 1040., Worms, 1105.) – najveći komentator Tanaha, Mišne i Talmuda. Studirao je u ješivama u Troyesu i na području rijeke Reine, u Mainzu i Wormsu. Godine 1070. osnovao je ješivu u Troyesu, gdje je imao mnogo studenata. Potkraj života doživio je strašnu nevolju koju su židovi iskusili tijekom Prvoga križarskog pohoda, kada je mnogo židova ubijeno u nastojanjima križara da ih prisilno preobrate na kršćanstvo. Imao je tri kćeri, a njegovi su unuci među utemeljiteljima škole *Baale hatosafot*, čiji komentari se do danas objavljuju pored komentara Rašija. Njegov komentar židovske Biblije i babilonskog Talmuda nedvojbeno su najznačajniji među svim komentarima te knjige. Bez Rašijevog komentara, koji je tako genijalno načinjen da ga mogu rabiti i učenik i učenjak, Talmud danas gotovo ne bi bio razumljiv. Na Rašijev komentar napisano je gotovo tristo komentara.

¹⁶ Prilikom objavljivanja rabinske literature izdavači su godinu bilježili samo prema židovskom kalendaru pa smo stoga dodali i godinu prema gregorijanskom kalendaru.

¹⁷ Makovetsky-Bornstein, (2011: 136).

ove zbirke (o knjizi Postanka te dijelu Knjige Izlaska). Bez sumnje, ovo je najznačajnije djelo rabina iz Osmanskog Carstva vezano uz knjige Pisma. Druga djela pisali su rabini iz Izmir, Soluna i drugih mjesta te su ta djela tiskana poslije, u 18. i 19. stoljeću. Ova je zbirka mnogo puta prevedena i, naravno, svi njezini tomovi prevedeni su na hebrejski jezik u Jeruzalemu između 1967. i 2006. godine.

2.2. Tumačenje Midraša, Mišne¹⁸ i Talmuda¹⁹

Tijekom 19. stoljeća rabini Osmanskog Carstva objavili su nekoliko komentara i objašnjenja literature iz talmudskog vremena. Od poznatih knjiga ovoga žanra spomenut ćemo samo djela rabina David Parda, nastala u Sarajevu u 18. stoljeću. Rabin Pardo autor je komentara Mišne, *Šošanim LeDavid* (Venecija, 5512.) [1751./2.], knjige o halahičkom Midrašu Sifre,²⁰ *Sifre debe Rab*, te slavnog i sveobuhvatnog komentara Tosefte²¹ *Hasdei David* (Livorno, 5536.) [1775/6.]. te 5550. [1789./90.], koji je također izdan više puta. Osim toga, on je autor i *Lamnaceah LeDavid* (Solun, 5525.) [1764./5.], koji se bavi raznim talmudskim temama. Jednako tako, bitno je spomenuti knjige o raznim midrašima rabina Haima Faladžija i njegovih sinova nastale u 19. stoljeću. Djela rabina Haima Faladžija koja treba istaknuti su *Sifre Haim* o Midrašu Sifre (Izmir, 5641.) [1879./1880.], *Haim Tovim* o Midrašu Šmuel, Midrašu Šoher Tov i Midrašu Mišle (Izmir, 5641.) [1879./1880.], *Mej HaHesed* o Mehilti te dva toma Jalkut Šimoni (Izmir, 1. tom izdan je 5641. [1879./1880], a drugi 5645. [1884./1885.]. Svakako je važno spomenuti i djelo *Avot haRoš* rabina Rahamima Nisima Isaka Faladžija, komentar na *Avot deRabi Natan* u tri toma, prvi tom izdan je u Solunu 5622. [1861./1862.], a drugi i treći u Izmiru od 5621. do 5638. [1860./1861. - 1876./1877.]. Tijekom 18. i 19. stoljeća u Osmanskom Carstvu nastala su 22 komentara na Talmud.²²

¹⁸ Mišna – ponavljanje, učenje; 1. temeljna literatura židovskoga prava usmene Tore; uredio ju je rabi Jehuda haNasi (godine 188.) i sastoji se od šest glavnih dijelova (Šiša sidre Mišna); najveći i najvažniji izvor Halahe (židovskoga prava) iz doba tanaita, corpus juris Halahe; 2. svaka odredba u sustavu Mišne. Usp. Dadon (2009: 512).

¹⁹ Talmud – hebrejski: učenje, proučavanje; golemo književno djelo u šest tematskih dijelova, prema šest dijelova Mišne, koji tematski pokrivaju sva područja ljudskoga života; komentari i objašnjenja Mišne, čije je uređivanje završeno godine 500. u Babilonu (prema kojemu se T. naziva babilonski); djelo oko 3000 rabina koji su u njega zapisali do tada usmeno prenošeno židovsko pravo, halahu; uz Mišnu, najveće i najvažnije židovsko književno ostvarenje od Tanaha do danas; odredbe babilonskog T. su obvezujuće; uz babilonsku redakciju postoji i ranija, manje opširna, uređena u Jeruzalemu (jeruzalemski T.), koja nije kanonski obvezujuća. Vidi još u Dadon (2009: 517).

²⁰ Dadon (2009: 503).

²¹ Tosefta – dodatak (aramejski); glavna zbirka berajta, dodatak Mišni i, prema uzoru na nju, uređena u šest dijelova, napisana hebrejski; t. je uz gotovo svaki traktat Mišne, u pravilu sadrži stariji tanaitski materijal, do oko 200. godine; vrijednost je u objašnjavanju raznih halaha iz Mišne, proširenju i dodanim pojedinostima. Vidi još u Dadon (2009: 515).

²² Makovetsky-Bornstein (2011: 139-140).

2.3. Knjige o halahičkoj literaturi

Kako su rabini Osmanskog Carstva²³ bili veliki ljubitelji i poštovatelji teologa Majmonida, napisali su 23 knjige komentara na monumentalnu knjigu ovog velikog rabina *Mišne Tora*.²⁴ Mnoge knjige komentara napisane su i na djelo rabina Ja'akova ben Ašera²⁵ *Arba'a Turim* te na *Šulhan Aruh* rabina Josefa Karoa²⁶. Radilo se o knjigama čiji je cilj bio poučiti Židove Osmanskog Carstva zakonima primjenjivim u svakodnevnom životu, na primjer pitanjima košer hrane, šabata i sličnih odredbi židovske vjere. Spomenut ćemo kao primjer rabina Menahema, sina rabina Mordehaja Šimona, jedrenskoga rabina, autora niza knjiga iz ovog područja, uključujući i *Minhat Zikaron* objavljena u Solunu 5593. [1832./3.], *Devar HaMišpat* (Izmir, 5634) [1873./4.] te devetodijelnu zbirku rabina Rahamima Nisima Isaka Faladžija, *Jafe LaLev* (Izmir, 5632. – 5666.) [1871./2. – 1905./6.]. Također treba istaknuti i halahičku zbirku *Vajelaket Josef* rabina Josefa Isaka Fincija iz Beograda (Beograd, 5602.) [1841./2.], *Hesed LaAlafim* u dva toma rabina Eliezera Pape iz Silistre u Bugarskoj na *Šulhan Aruh* (prvi tom pod nazivom *Orah Haim* izdan je u Solunu godine 5601. [1840./1.], a drugi, nazvan *Jore Dea*, u Jeruzalemu godine 5737. [1976./7.]).

Vrijedi istaknuti i rabinski esej, brošuru pod nazivom *Mahberet Kidušin Al Tnaj*, objavljenu u Carigradu godine 1924., koja svjedoči o dinamičnom i odgovornom vodstvu turskih rabina. Ova kratka, ali iznimno bitna brošura napisana je kako bi se spriječilo da žene postanu *agunot*,²⁷ nesposobne ponovno ući u brak u slučaju da suprug nestane, uvodeći do tada nepostojeći uvjet u sam čin sklapanja braka (kidušin²⁸), koji dopušta rabinima da retroaktivno ponište brak. Ovu inicijativa turskih rabina potaknula je teška situacija uzrokovana Prvim svjetskim ratom, kada su se stotine žena turskih židovskih zajednica našle u nevolji jer nisu imale nikakvih informacija o sudbinama svojih muževa te se nisu mogle ponovno udati.

2.4. Literatura responsa²⁹

U hebrejskome izvorniku *responsa* se nazivaju *šeelot utešuvot* (skraćeno: *šut*) – *pitanja i odgovori*, ali se u ne-hebrejskoj literaturi uobičajio latinski naziv *responsa*,

²³ Makovetsky-Bornstein (2011: 141).

²⁴ Vidi u Dadon (2009: 527).

²⁵ Vidi u Dadon (2009: 527).

²⁶ Vidi u Dadon (2009: 532).

²⁷ Aguna – (ostavljenica) žena koju je muž ostavio ili je nestao, vezana je i ne može se udati dok se ne razvede i muž joj dade get, dokument o rastavi.

²⁸ Kidušin – hebr.: posvete; trenutak u kojemu mladenici postaju supružnici; mladoženja, u nazočnosti svjedoka, stavlja prsten na mladenkinu ruku, govoreći: „Posvećena si mi prema vjeri Mojsija i Izraela“. Vidi još u Dadon (2009: 439).

²⁹ Vidi još u Dadon (2009: 540).

odgovori. Ova se literatura drži iznimno važnom jer se iz responsa mogu steći spoznaje o sudskim dokumentima iz raznih razdoblja i o različitim stranim zakonima. Literatura responsa također predstavlja i značajan povijesni izvor jer i autor response i, do neke mjere, osoba koja postavlja pitanje, „govore nepristrano”, tj. bez predrasuda, što znači da su povijesne činjenice koje spominju vjerodostojne. Među povijesnim činjenicama u takvoj književnosti pronalazimo i sljedeće: politički i zakonski status Židova, smještaj raznih židovskih zajednica, stavovi Židova prema ne-Židovima u ekonomskim i društvenim pitanjima te u pitanjima vjerovanja i religijskih dogmi, institucije zajednice, pravna i fiskalna pitanja, folklor, odluke i progoni. Response kao samostalna literatura počinju u doba gaona³⁰, kada su se Židovi iz cijele dijaspore obraćali rektorima starih babilonskih učilišta (ješiva). Odlučivanje u slučaju responsa zahtijeva podroban uvid u problem, jer rabin koji daje odgovor nosi odgovornost za rješenje određenoga slučaja. Elon opisuje odnos između halahičke literature i literature responsa:

“Autori zbornika halahot i halahičkih odluka do svojih zaključaka dolaze apstraktnim proučavanjem halahičkih materijala koji su im dostupni (...). Suprotno tome, u literaturi responsa, čitatelj je bačen posred realne, živuće pravne stvarnosti, on sluša činjenice i argumente koje iznose sudionici u postupku te prati osobu koja donosi odluku (rabina koji donosi halahičku presudu) na svakom koraku njegovog pravnog puta. Vrijednost literature responsa s kojom se suočava učenik i proučavatelj literature responsa jest u tome da ga [ova literatura] postavlja u svijet kreativnosti, unutarne svetište samog laboratorija. On postaje partner u eksperimentima, u stvaranju i opširnoj i dubokoj pravnoj analizi. Takav proučavatelj sluša objektivne opise socioekonomske pozadine koja je sastavni dio halahičke debate te razumije sve eksplicitne i implicitne aluzije na nedoumice osobe koja odlučuje te njezina nastojanja da pravna odluka i rješenje koje će donijeti počivaju na presedanima i zadovolje mnogobrojne potrebe njezinih suvremenika.”³¹

Postupak responsa vrlo je sličan običajnom pravu (*common law*) u engleskom pravnom sustavu, prema kojemu presuda stvara zakon. Response u židovskome pravu slične i području *responsa prudentium* u rimskome pravnom sustavu.³² Zbirke pitanja i odgovora postoje i u islamskome pravu, za što je primjer fetva,³³ no u

³⁰ Gaon – (hebr. ekscelencija; mn. geonim), titula predsjednika babilonskih ješiva Sure i Pumbedite u doba gaonâ (589.-1038.), danas ju se dodaje imenima znamenitih rabina. Vidi još u Dadon (2009: 524-526).

³¹ Elon (1997: 1215).

³² Jolowicz (1952: 369).

³³ Encyclopedia of Islam, Fatwa, str. 866.

židovskome pravu rabin koji odgovara nije službeni sud, nego općeprihvaćeni halahički autoritet. Što se količine tiče, procjenjuje se da postoji više od 3000 knjiga različitih autora,³⁴ nakon završetka talmudskoga doba (500. AD).

Između druge polovine 18. stoljeća i početka 20. stoljeća u Osmanskom Carstvu napisano je otprilike 80 knjiga responsa. Većina tih djela nastala je u trima najvećim zajednicama – 22 u Izmiru, 18 u Solunu i 11 u Carigradu. Neke knjige napisane su i u drugim gradovima kao što su Sarajevo ili Split. Knjige responsa sačuvane su i tiskane uglavnom za uporabu rabina kao literatura u kojoj su skupljeni presedani. Autori tih knjiga također su bili rabini, izvrsni poznavatelji Tore i halahe, halahički autoriteti s darom za pisanje. Zahvaljujući prepoznavanju njihove veličine, autoritet im je katkad sezao i izvan granica njihovih zajednica. Stotine problema iz raznih područja života raspravljene su u ovim knjigama responsa. Neka pitanja pristigla su iz židovskih zajednica diljem Carstva, iz Izraela i sjeverne Afrike.

Knjige responsa bile su izvor učenja o socijalnoj i kulturnoj slici zajednice i u ovom ćemo kontekstu spomenuti tek nekoliko primjera nastalih u različitim gradovima Carstva: *Neot Ja'akov* rabina Ja'akov Algazija iz Izmira (Izmir, 5527.) [1766./7.], *Mihtam LeDavid* rabina Davida Parda iz Sarajeva (Solun, 5532.) [1771./2.] u kojoj rabin Pardo odgovara na pitanja koja je primio iz cijeloga Carstva i šire,³⁵ *Mahaze Avraham* rabina Avrahama di Butona iz Monastira (Bitola) (Solun, 5555.) [1794./5.], *Abir Ja'akov* rabina Ja'akova Avrahama b"r Jakira Merona iz Adrianopola (Edirne/Drinopolje) (Solun, 5598.) [1837./8.], *Hikeke Lev* rabina Haima Faladžija iz Izmira u dva toma (Solun, 5600. – 5609.) [1839./40. – 1848./9.], *Zobrenu LeHaim* rabina Haima Benjamina Pereca iz Galipolja u dva toma (Solun, 5627. – 5632.) [1865./6. – 1871./2.], *Vaja'an Avraham* rabina Avrahama Faladžija iz Izmira (Izmir, 5646.) [1885./6.], *Avne HaEfod* rabina Avrahama Pipanoa iz Sofije u dva toma (Sofija, 5673.-5685.) [1911./2. – 1924./5.]. U posljednjem dijelu ovoga članka spomenut ćemo neka utjecajnije knjige responsi rabina Davida Parda, rabina Eliezera Pape i rabina Haima Faladžija.

2.5. Mistična literatura

Usprkos krizi koja je pogodila Židove Carstva nakon uspona i pada lažnog proroka Šabetaja Cvija (1626. – 1676.), tijekom 17. stoljeća izučavanje kabale³⁶

³⁴ Elon (1997: 1221).

³⁵ Solun, Sofija, Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Split, Venecija, Verona, Ancona, Livorno, Aleksandrija, Krf i dr., vidi: Levy (1925: 123).

³⁶ Kabala – „predaja“; općeniti naziv za tajnovitu Toru, židovski misticizam, koji obrađuje kozmološke teme (stvaranje, Bog, razlozi za *micvot*), te filozofiju i teologiju; bila je veoma proširena među mudracima u Izraelu tijekom doba Mišne, premda se većinu nije poticalo proučavati to područje; znanje s toga područja bilo je ograničeno na istaknute osobe naraštaja, te se prenosilo s učitelja na učenika, od čega i dolazi naziv. Glavno vrijeme razvitka k. i njezine literature

zauzelo je do tada neslućeni položaj među rabinima Osmanskog Carstva. U devetnaestom stoljeću tiskana su dodatna izdanja knjige *Zohar* na ladinu, kao i drugih knjiga o tajnama židovskog misticizma, kao što su *Otijot DeRabi Akiva* na ladinu (Carigrad, 6584.) [1823./4.] te knjiga *Hemdat Jamim*, koja je prvi put objavljena u Izmiru godine 1730.³⁷

2.6. Knjige polemika protiv kršćanskog misionarenja

Kršćansko misionarenje, osobito protestantsko, postalo je snažnije poslije tridesetih godina 20. stoljeća. Kao odgovor na takvu situaciju povećava se broj halahičkih pitanja vezanih uz halahički status knjiga koje su misionari tiskali. Neke knjige protukršćanske polemike koje su tiskane u Osmanskom Carstvu nisu tamo i nastale, na primjer: *Igeret Magid Mearim* i *Sefer Dereh Haim* (Carigrad, 5608.) [1847./8.], *Likute Amarim* (Izmir, 5615.) [1854./5.].³⁸

3. Knjige koje su ostavile traga u svjetskoj rabinskoj literaturi

Razni značajni rabini židovskoga svijeta osobito su cijenili djela rabina Osmanskog Carstva koja su navodila njihove misli. Tijekom posljednje generacije objavljeni su rukopisi i knjige slavnih rabina, djela koja su postala vrlo popularna. Neke knjige izdavane su više puta, a neke čak i kao znanstvena izdanja. Od tisuća knjiga spomenut ćemo samo nekoliko jer doista postoji mnoštvo rabina iz Osmanskog Carstva koji su stvorili djela od iznimne važnosti za svjetsku rabinsku literaturu.

3.1. Rabin David Haim Pardo (1718. – 1790.)

Rabin Pardo, rođen u Veneciji, bio je veliki halahički autoritet tijekom života, ali i poslije smrti. Napisao je velik broj knjiga komentara i na temu židovskog zakona. Služio je kao rabin u Splitu, Beogradu, Sarajevu i Jeruzalemu, gdje je i umro.³⁹ Rabina Davida Parda nadživjela su trojica sinova koji su također pisali značajne knjige: rabin Ja'akov Pardo, glavni rabin grada Dubrovnika i prije toga grada Splita, rabin

bilo je u Srednjem vijeku, u Španjolskoj i u Portugalu, a kasnije se proširila na tri središta na tri kontinenta: sjevernu Afriku, gdje je čuvana u izvornome obliku, Italiju, gdje je doživjela utjecaj neoplatonističke struje, te u dva glavna središta u Izraelu. U Jeruzalem su je donijeli rabini koji su bili izgnani iz Španjolske i pridružili se drevnome tradicijskom pokretu k., a kabalistički pokret u Safedu, koji se razvijao u 16. stoljeću ostavio je svoj pečat do naših dana. Vođe safedskoga krila bili su rabi Moše Cordovero i rabi Jichak Luria Aškenazi – Ari, koji je osnovao gotovo neovisan kabalistički pokret, čije tajne su bile poznate samo njegovim prijateljima.; vidi još u Dadon (2009: 505-510).

³⁷ Identitet autora još uvijek je predmet rasprava. Vidi: Ya'ari (5714.1954: 1).

³⁸ Vidi još o tome u: Makovetsky-Bornstein (2019).

³⁹ O rabinu Davidu Pardu i njegovom radu vidi sveobuhvatni Papo (2006: 171-189); vidi i Levy (1925: 118-126).

Isak Pardo, koji je preuzeo položaj svojega oca u Sarajevu, te rabin Avraham Pardo, njegov najmlađi sin. Unuk rabina Davida Parda, rabin David Haim ben Avraham Pinto, početkom 19. stoljeća služio je kao glavni rabin u Beogradu. Monumentalna knjiga rabina Davida Parda *Hasde David* iznimno je bitna za proučavanje Tosefte, toliko da se ta literatura jednostavno i ne može ispravno proučavati bez njegovog komentara. Papo (2006: 186) je to ovako komentirao: „Pardov komentar je za Toseftu ono što je Rašijev za Talmud – klasik koji je nemoguće izbjeći.“ To je ujedno i objašnjenje zašto je *Hasde David* doživio znanstveno izdanje pod uredništvom profesora Liebermana (Jeruzalem, 5755.) [1994./5.].

3.2. Rabin Haim Isak Musafia (1760. – 1837.)

Rabin Haim Isak Musafia bio je jedan od učenika rabina Davida Parda u 18. stoljeću. Iako je rođen u Jeruzalemu, rabin Haim Isak Musafia emigrirao je u Sarajevo gdje je postao učenik rabina Davida Parda. Postavljen je za splitskog rabina godine 1796. i tamo je i ostao do smrti godine 1837.⁴⁰ Njegova responsa *Haim vaHesed* prvobitno je objavljena u Livornu 5604. [1843./4.], ali je u Izraelu doživjela još jedno izdanje: Rabin Haim Isak Musafia, Responsa o *Arba'a Turim*, II.; novo izdanje, Rabin Binjamin Batzri izdanja (Jeruzalem 5747.) [1986./7.].

3.3. Rabin Eliezer Papo (1786. – 1827.)

Rabin Papo bio je halahički autoritet svoje generacije i kabalist. Služio je kao rabin sefardske zajednice Silistre u Bugarskoj. Rabin Papo bio je vrlo poštovan među Židovima Osmanskog Carstva i Balkana. Katkad ga se naziva po njegovoj slavnoj knjizi *Pele Joec*, koja se bavi moralnošću i sadrži savjete o ponašanju u svim područjima života. Knjiga je prvi put tiskana u Carigradu godine 1824., a zatim je izdano još 16 novih izdanja. Rabin Papo autor je i knjige responsi istoga imena. I ova je knjiga nedavno doživjela novo izdanje: Responsa *Pele Joec* - Rabin Eliezer Papo, pod uredništvom rabina Ezre Batzrija.⁴¹

3.4. Rabin Haim Faladži (1788. – 1868.)

Rabin Faladži, najveći izmirski rabin 19. stoljeća, bio je ujedno i najpoznatiji i najproduktivniji pisac među svim izmirskim rabinima. Većina rabina u Osmanskom Carstvu držala ga je halahičkim autoritetom te je održavao korespondenciju s rabinima zapadne Europe. Napisao je iznimno velik broj književnih djela – otprilike sto knjiga iz gotovo svakog područja židovstva. Autor je responsi o halahi, Talmudu, Midrašu, o pitanjima vezanim uz molitvu, moral i tumačenje Biblije.

⁴⁰ Vidi: Gaon (1938: 387); vidi još u: Carpi (2007: 127-147).

⁴¹ Vidi: Responsa *Pele Joec* – Rabin Eliezer Papo, urednik rabin Ezra Batzri (Jeruzalem 5753.) [1992./3.].

Također se bavio kabalom, što se i vidi iz njegovih knjiga. Mnoga njegova djela doživjela su brojna nova izdanja *Šuvi Nafši Instituta* u Jeruzalemu, a među njima se ističe *Kaf HaHaim – Zakoni utemeljeni u riječima etičnosti*, Šuvi Nafši Institut (Jeruzalem, 5573.) [2012./3.].

3.5. Rabin Haim Hezekia Medini (1833. – 1905.)

Rabin Medini studirao je u Carigradu i desetljećima služio kao rabin krimskih Židova. Bio je značajan halahički autoritet svoje generacije. Pod starost je uselio u Izrael gdje mu je ponuđeno mjesto glavnoga rabina cijele izraelske zemlje. No, ponudu je odbio. Naselio se nakon nekog vremena u Hebronu, gdje je i umro. Njegovo djelo *Sede Hemed* uistinu je jedinstveno. Radi se o enciklopedijskom djelu u kojem su pojmovi iz židovskog zakona poredani abecednim redom, a sadrži mnoštvo materijala iz literature responsi. Djelo se smatra iznimno bitnim u svijetu halahe i mnogi autori ga citiraju. Tiskano je u Varšavi 1891. godine i od tada je doživjelo velik broj ponovnih izdanja: *Sdei Hemed – Rabin Haim Hezekia Medini, Halahička talmudska enciklopedija*, 10 tomova (Varšava, 5651. [1890./1], New York 5722. [1961./2.], Brooklyn 5766. [2005./6.]).

Zaključak

Posebna veza između Naroda Knjige i tiskanih knjiga dovela je do nikad ranije viđenog razvoja tiskarske industrije u Osmanskom Carstvu. Ovaj razvoj započeo je odmah poslije izгона Židova iz Španjolske, usprkos velikoj nacionalnoj traumi koju je taj događaj predstavljao. Korpus rabinske literature pobožnih Židova Osmanskog Carstva čine tisuće knjiga. Osobito plodno bilo je razdoblje 18. i 19. stoljeća kada je nastao velik broj djela iznimne kakvoće koja ukazuju na opseg i raspon zanimanja intelektualne elite židovskoga naroda s područja pod osmanskom upravom.

Ovaj članak ne sagledava navedenu tematiku iz svih kutova, nego predstavlja pokušaj da se odškrine prozor kako bi čitatelj stekao uvid u bogatstvo rabinske literature kojoj su autori mnogobrojni rabini raznih zajednica. Ta je literatura ujedno i svjedok izrazito zanimljivoga dijela židovskoga života koji više ne postoji. Naša namjera bila je pokazati literarno bogatstvo koje se dotaklo gotovo svakog aspekta rabinske literature. Katkad su ta djela predstavljala važan izvor znanja u periodu u kojem su nastala, ali i danas nastavljaju služiti kao živ, dinamičan i relevantan izvor znanja i tumačenja rabinske literature te se neprekidno iznova objavljuju, nerijetko i u znanstvenim izdanjima.

Literatura

- Bearman, P. J., Bianquis, Th., Bosworth, C. E., van Donzel, E., Heinrichs, W. P. (1960–2005). *Encyclopædia of Islam*, 2. izd., 12 sv. Leiden: E. J. Brill.
- Ben Nach, Y. (2001). Hebrew printing houses in the Ottoman Empire. U G. Nassi (ur.) *Jewish Journalism and printing houses in the Ottoman Empire and modern Turkey* (str. 74-96). Istanbul: The Isis Press.
- Carpi, D. (2007). Peilut k"k Espaltro leMa'an Haišuv Hajehudi beErec Israel mišnat 1837-1799, Hišlim veHosif min haizavon Yaron Ben-Nach. *Peamim* 108, 127-147.
- Dadon, K. (2009). *Židovstvo: život, teologija i filozofija*. Zagreb: Profil.
- Elon, M. (1997). *Hamišpat HaJivri – Toldotav, Mekorotav, Ekronotav*. Jeruzalem: Magnes Press, Hebrew University.
- Gaon, M. D. (1938). *Jehude HaMizrah beErec Israel*, II. Jerusalem.
- Jolowicz, H. F. (1952). *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 2. izd. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lebl, Ž. (5752-1992). Hadfus HaIvri beBelgrad 1837-1905. *Peamim* 52, 117-132.
- Levy, M. (1925). David Pardo sarajevski haham. *Jevrejski almanah*, 118-126.
- Makovetsky-Bornstein, L. (5758. 1998). L. Safrut haHalaha beKušta 1750-1900. *Ladinar* 1, 14-22.
- Makovetsky-Bornstein, L. (2001. 5761). Safrut haHalaha beTurkija, Javan veHaBalkananim bašanim 1750-1900. *Peamim* 86-7, 124-174.
- Makovetsky-Bornstein, L. (2019). *Protestant Missionaries to the Jewish Communities of Istanbul, Salonika and Izmir 1820-1914*. İstanbul: Libra Kitap.
- Papo, E. (2006). Pedigree, Erudition and Piety; Involvement and Mobility: The Life Story of Ribbi Dawid ben Ya'aqov Pardo – A Case Study in the Making of Traditional Sephardic Hakam. *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos (sección de Hebreo)*, 55, 171-189.
- Ya'ari, A. (5714. 1954.). *Ta'alumat Sefer - Sefer Hemdat Jamim, Mi Hiberu uMa haita midat Hašpa'ato*. Jerusalem: Mossad haRav Kook.

The wealth and the diversity of rabbinic literature in the Ottoman Empire during the 18th and 19th centuries

In this article the author analyses and explores the wealth of rabbinic literature published in the Ottoman Empire during the 18th and 19th centuries. The first part of the article consists of an introduction, followed by a general review of the method of Torah study in the Ottoman Empire, which was later implemented in the books published by various authors. This is followed by review of the development of the Jewish publishing of that time. The central part of this article is an analysis of various works of rabbinic literature published throughout the Empire, from Bible interpretation to books on the interpretation of rabbinical classical texts from the Talmudic period, books on Jewish law and the Responsa literature. This part of the article ends with mystical literature and books of polemics against Christian missionary work. The last part of this article reviews some specific works published by the rabbis of the Empire, who have left their mark on worldwide rabbinic literature, contributing greatly to this field until these days.

Keywords: Rabbi, rabbinical literature, Ottoman Empire, book, publishing.